

МОВНА ПОЛІТИКА. МОВНА СИТУАЦІЯ

УДК 811.161.2'272

УКРАЇНЬСЬКА МОВНА ПОЛІТИКА З 1991 ПО 2009 РІК : ПОГЛЯД ЗЗОВНІ

Юліане Бестерс-Дільгер

*Фрайбурзький університет імені Альберта-Людвіга
Фрайбург, Німеччина
juliane.besters-dilger@slavistic.uni_freiburg.de*

Розглянуто українську мову як чинник творення нації. Пояснено умови реалізації концептів: «Нація базується на мові», «Немає мови – немає нації» Л. Кравчука. Розкрито ідеї Л. Кучми та аспекти політики українізації В. Ющенка. Автор вважає, що тема «Творення нації за допомогою української мови» неактуальна для сучасних провладних політиків в Україні.

Ключові слова: українська мова, російська мова, українізація, русифікація, українська нація, політична воля.

Мета мовної політики незалежної української держави досі полягала в тому, щоб створити націю, поміж іншим, на основі спільної мови, української. Мова, як основа чи принаймні важливий чинник творення нації, виступає на передній план тоді, коли немає інших істотних ознак нації. Для України це також відповідає дійсності, оскільки здавна не було чітко окресленої території, спільної історії, культури, релігії чи тривалої державності.

Специфічна проблема України полягає в тому, що:

- на її території розмовляють не однією, а двома мовами у приблизно однаково-обсязі, та «інша», російська, довго домінувала;
- обидві мови та етноси споріднені;
- як політично та культурно сильна Росія наявна у свідомості українців, до того ж вона постійно втручається і медійно, і політично з метою мобілізації не тільки росіян, але й усього російськомовного населення України проти мовної політики українського уряду [1].

Ці чинники значно ускладнюють процес творення нації на мовному ґрунті в Україні. Мета статті – розглянути дві гіпотези щодо ролі української мови у творенні української нації.

Наші гіпотези такі. По-перше, Україна від самого початку, тобто з 1989 р., докладала чимало зусиль для досягнення компромісу між українізацією та правами меншин. Односторонню українізацію, якої можна було б очікувати на підтримку націотворчого процесу, не вдається простежити, незважаючи на інші думки у фаховій літературі та в засобах масової інформації, переважно російських.

По-друге, наближення до Європейського Союзу ускладнює творення нації на основі української мови.

Свій виклад проблеми розділяємо на три відрізки, що йдуть один за одним хронологічно: період Л. Кравчука (1991–1994), період Л. Кучми (1994–2004) та період В. Ющенка (2005–2009).

Базовими матеріалами слугують, поміж іншим, висловлювання відповідних Президентів, законодавчі акти та їх реалізація, відображена у ЗМІ суспільна реальність (проте із застереженням), а також результати опитувань.

Період Л. Кравчука (1991–1994)

Леонід Кравчук був, так само як і його наступник Леонід Кучма, кандидатом чисельнішою за кількістю населення і переважно русофонної Східної України. Обидва Президенти спричинилися (у різному обсязі) до реалізації концепту «Нація базується на мові». Кравчук висловлювався неодноразово (наприклад у квітні 2008 р.): «Немає мови – немає нації» [2]. З іншого боку, він постійно наголошував, що вважає односторонню підтримку української мови теж неправильною. За його словами, українська реальність виглядає так, що більшість послуговується російською. Потрібно також зважати на захист мов меншин [3].

Формування етнокультурної єдності є дуже складним завданням, якщо брати до уваги багатоетнічність України. Українська нація мусить мати етнічний і громадянський характер. Це унаочнює також Конституція 1996 р., прийнята після п'ятирічної дискусії, де в першому ж реченні зазначено (за смислом): «Український народ – громадяни України всіх національностей». Прийнятий у період правління Кравчука Закон «Про меншини» від 1992 р. вважався інтернаціональним зразком [4].

Уже від початку було зрозуміло, що потрібна цілковита реорганізація системи освіти, якщо вона й надалі має передавати демократичні цінності, а з іншого боку – сприяти розбудові української нації. Із напрацюванням нового змісту освіти в багатьох частинах країни відбувся перехід до іншої мови викладання. Вважалося неможливим виховати українське національне почуття російською мовою, окрім цього, кожен учень повинен навчатися на своїй національній мові.

У Законі «Про мови» Україна зобов'язалася забезпечити для компактно проживаючих меншин уроки їх рідної мови. Крім того, згідно із Законом кожен українськомовний школяр має вивчати російську, а кожен російськомовний – українську мову, а отже, бути принаймні двомовними. В основу мовної диференціації системи освіти було покладено перепис населення 1989 р. Наміри Кравчука не були спрямовані проти етнічних росіян чи інших меншин, він хотів лише повернути українцям їхню мову. Що сьогодні можна було б закинути Кравчукові, то це той спосіб, у який він намагався українізувати систему освіти, збільшуючи кількість українськомовних шкіл настільки, щоб вона відповідала відсотковому співвідношенню етнічних українців, тобто тих, хто назвав себе належними до української нації під час перепису населення 1989 р. (це було 72,7% від загальної кількості населення). Ця спроба була невдалою. Кравчук недооцінив опору регіональних органів правління і російськомовних українців проти цієї моделі. У сплетінні ідентичностей, які вибудовує собі кожна людина, для російськомовних українців чимале значення має та обставина, що вони незначною мірою послуговуються українською мовою у щоденному житті. Відтоді вже не затихає у Східній та Південній Україні поняття «насильственная украинизация».

Недоглядом, у якому Кравчука звинувачують інші, а саме українськомовна еліта, є те, що він нічого не зробив проти стрімкої русифікації засобів масової інформації, що відбувається з 1992 р. Хоча у грудні 1992-го і було ухвалено Закон «Про телебачення та радіо», який передбачав, що мовлення радіо- й телестанцій у всій країні має бути на українській мові, а контролювати процес дотримання цієї вимоги

має Національна Теле- і Радіорада. Однак, як це часто трапляється в Україні, ці законодавчі рішення не було реалізовано.

Загалом мовна політика Кравчука одержала і в українській, і в російській фаховій літературі, як правило, негативну оцінку.

Період Л. Кучми (1994–2004)

У першій передвиборчій кампанії Президента Кучми в 1994 р. було вперше розіграно «російську карту», тобто попри боротьбу з корупцією найважливішою метою було проголошено захист російської мови та надання їй статусу офіційної. З такою декларованою метою, яка пізніше так чи інакше ставала частиною гри в часи президентських чи парламентських виборів [5], Л. Кучма відірвався від свого конкурента Л. Кравчука, якого він зобразив як агресивного «українізатора» і «західно-українського націоналіста». Російськомовний, осілий у Дніпропетровську Кучма переміг з відривом у 6% свого конкурента, який тимчасом перетворився на кандидата Західної України. Цим Кучма одночасно сигналізував повернення до ідеї «одна нація – дві мови», яку сьогодні не випадково в модифікованій формі «дві мови – один народ» можна побачити у програмі Партії регіонів.

Проте існують ознаки того, що Кучма теж не зовсім відхилив ідею творення нації за допомогою української мови. Відомі такі його висловлювання, як-от: «Без українських книг немає української культури і держави» (цит. за: [6: 177]), або «Зміцнювати мову – означає зміцнювати державу» (Кучма на першому засіданні «Ради мовної політики», яку він 2001 р. знову розпустив). У своїй книжці «Україна – не Росія», що показово вийшла у світ аж наприкінці його другого, останнього терміну правління (Москва, 2004) він стверджує про українську мову як характерну ознаку держави: «Одним з найважливіших параметрів держави є державна мова. На Україні це, природно, українська» [7: 258]. Усні висловлювання Кучми такого типу зафіксовано тільки в ситуаціях, коли він говорив перед українськомовною публікою. В інших своїх виступах він зазвичай не згадує української мови або, одночасно, відзначає особливе значення російської. До того ж свої висловлювання щодо української мови він майже не підтверджував вчинками.

Конституція 1996 р., прийнята за часів його правління, містить знамениту мовну ст. 10, що проголошує українську мову єдиною державною. Автори були впевнені в тому, що росіяни чи російськомовні ніколи б не вчили української, якщо російська мова стала б другою державною. Одночасно ця стаття визнає вільний розвиток, використання та захист російської та інших мов меншин, що продовжило політику подвійної мовної орієнтації. Тоді, як Кравчук завжди захищав принцип єдиної державної мови і вважав суттєвою метою своєї політики виокремлення України напроти-вагу Росії як самостійної нації, Кучма йшов своїм знаменитим мінливим курсом: він не виконав своєї передвиборчої обіцянки 1994 р. зробити російську мову офіційною і звинуватив у цьому парламент. Дехто вважає (див.: [8: 130]), що Л. Кучма зробив це з політичних міркувань. Перед виборами 1999 р. він дозволив складати іспити у вищій навчальній закладі російською мовою. Він довго «горів» ідеєю зробити російську мову офіційною, допоки Конституційний суд 14 грудня 1999 р. не розтлумачив, що, на його думку, офіційна мова рівнозначна державній. По суті, він дозволив розвиватися далі українізації, яка до того часу пустила корені в систему освіти.

«Зрівноважену мовну політику», яку йому дехто приписує (поміж іншими В. Степаненко [8: 121]) і яка вимагала б бодай деякої активності, важко простежити. У медійному секторі він нічого не зробив для зміцнення статусу української мови.

Його привселюдно проголошеним гаслом було те, що про мовну політику треба менше говорити, а більше робити [9]. Зрештою, він принаймні не був проти Закону «Про кінематографію» (1998), який передбачав на території України показ тільки тих фільмів, які були або синхронізовані українською, або мали українські субтитри. Щоправда, насправді на цей Закон ніхто не зважав.

На період правління Л. Кучми припала друга ратифікація Європейської хартії регіональних мов та мов меншин у травні 2003 р. (надалі – Хартія) [10]. Цей документ разом з іншими чинниками має свою частку провини в нереалізації концепції «Творення нації на основі української мови». У Хартії російська мова отримала, незважаючи на реальну перевагу, статус мови меншини, якій потрібно сприяти.

Період В. Ющенка (2005–2009)

Наприкінці 2004 р. переміг кандидат у Президенти від Західної та Центральної України (вперше) – В. Ющенко. Ще напередодні виборів відчутна неприязнь до нього з боку Східної та Південної України призвели до низки протестів проти «примусової українізації», про яку говорили то російські громадські організації, то Партія регіонів Януковича, то РФ. Прихильно-байдуже ставлення російськомовного населення до української мови, що майже постійно спостерігалось на початку 90-х рр., змінилося в багатьох випадках на чітке неприйняття. Останнім протестом був відкритий лист Д. Медведєва до Ю. Ющенка від 11 серпня 2009 р., в якому російський Президент звинувачує українського в тому, що він хоче витіснити російську мову з українських засобів масової інформації, системи освіти, культури та науки [11].

В. Ющенко справді був у політиці українізації активніший за свого попередника Кучму і не приховував, що представляє концепцію «Без української мови немає української нації». Поле діяльності він обрав собі мас-медіа, царину, що була занудбана обома його попередниками. ЗМІ мають, з одного боку, сильний вплив на мовну поведінку молоді, набагато сильніший, ніж школа; крім цього, телебачення пропагує цінності і формує національну свідомість. Це поле набагато важче обробляти мовно-політичними заходами, ніж державну систему освіти, оскільки можливості втручання держави є набагато слабшими і справа доходить до зіткнення з приватними господарчими інтересами. Найважливіші заходи уряду В. Ющенка щодо ЗМІ висвітлено в розділах двох колективних монографій «Мовна політика та мовна ситуація в Україні» (2008, 2010), «Україна на шляху до Європи» (2009).

Неодноразово висловлюючись на захист політики українізації, В. Ющенко відзначав, що:

- немає держави без нації і нації без мови;
- українці становлять більшість населення України (77% за даними перепису 2001 р.);
- кожна держава має державну мову, і це – мова титульної нації;
- українська мова зазнавала утисків за царизму та в радянський час, цю несправедливість потрібно виправити;
- без особливої підтримки українську мову витіснить російська.

Отже, у В. Ющенка ми знаходимо повний спектр аргументів, котрі зазвичай наводять українськомовна еліта.

Як показало опитування у всій країні (грудень 2006 р.) [12: 373], останніми роками українська мова справді набула престижу і подолала російську, але тільки у двох сферах: як мова системи освіти і державних установ (саме на них держава має

найбільший вплив). 53% опитаних були переконані, що українська повинна бути єдиною державною мовою.

З іншого боку, вступ до Європейського Союзу мав для В. Ющенка найвищий пріоритет. Рада Європи, яка здійснює підготовку кандидатів до вступу в ЄС, спрямована на захист меншин та їхніх мов, а також проти перешкоджання мас-медіа, що перетинають кордони. Відповідні документи ратифікувала Україна (наприклад, Конвенцію про телебачення без кордонів у грудні 2008 р.). Історичні аспекти, тобто «анулювання» наслідків русифікації, Рада Європи не бере до уваги і погоджується з аргументацією Росії з цього приводу. Зобов'язання щодо захисту меншин, яке Україна колись взяла на себе, тепер посилено контролюють на міжнародному рівні. До цього додалися зобов'язання не перешкоджати закордонним ЗМІ у трансляції і особливо підтримувати мови меншин. Як засвідчує доповідь України про імплементацію Хартії 2007 р. [13], Україна докладала чималих зусиль, щоб догодити і українізації, і захисту мов меншин. Жодна інша європейська держава не зобов'язалася підтримувати так багато меншин, як Україна, – 13 (!).

Внаслідок ратифікації Хартії противники політики українізації посилено покликаються на європейські директиви, що, на нашу думку, сприяє сегрегації, тобто розколу за мовними ознаками. Оскільки ті, що після набуття чинності Хартією (від 1 січня 2006 р.) проголосили у великих містах і регіонах російську «мовою регіону» і зарезервували частину регіонального чи державного бюджету для сприяння російській мові, відмовляються визнати українську мову як адміністративну, тому що можуть опиратися на Хартію, цей документ викликав зміни у свідомості. Якщо у 1993–1994 рр. багато міст і областей ввели російську без законних підстав як «офіційну мову» чи як «другу державну», то зараз противники українізації наголошують на відповідності своєї політики європейським стандартам і виступають ще рішучіше. Українська держава, яка має повне право вимагати від своїх громадян знання державної мови, занадто слабка, щоб це здійснити. Молоді люди зі Східної України констатують, що вони забувають вивчену у школі українську мову вже за короткий час, оскільки нею не послуговуються.

Висновки і прогноз

1. Чи може вдатися творення нації на основі єдиної мови в Україні, де панують особливі мовно-етнічні умови? Це питання було актуальним віддавна. Основу невдачі було закладено, коли Л. Кравчук спробував українізувати систему освіти на хвилі нової незалежності. Він не взяв до уваги, що люди готові до зміни мови або до згоди на зміну мови своїх дітей тільки за дуже обмежених умов (імміграція в іншомовне оточення або цілковита дискредитація власної мови) і що адміністративні заходи – за нетоталітарних умов – непридатні для впровадження переходу на іншу мову. Під час його правління Схід і Південь сенсифікувалися до мовних питань, сформувався опір проти «зверху насадженої» українізації. Але навіть сам Л. Кравчук не дотримувався тільки односторонньої політики українізації, він не випускав з поля зору і ролі російської мови та прав меншин.

2. Якщо Л. Кучма обмежився тільки словами і не втручався у мовні питання, за правління В. Ющенка посилюється політичний опір проти української мови на Сході і Півдні країни, що не сприяє формуванню єдиної нації на основі мови. Це стало очевидним у 2006 р., після вступу Хартії в силу, коли в багатьох містах та областях Східної та Південної України російську мову було піднесено до рівня регіональної. Наближення до Європейського Союзу додатково ускладнює бажаний для В. Ющенка

процес творення нації на основі української мови, бо Рада Європи виразно підтримує не титульні, а міноритарні мови (пор. Преамбулу до Хартії).

3. Більшість мовознавців, на відміну від багатьох юристів та політологів, дотримуються думки, що Хартія не відповідає ситуації в Україні, оскільки за вихідний пункт вона має стабільну націю з маргінальними мовами меншин і не враховує випадків, коли державна мова ще тільки мусить «пробитися» [14].

4. Не відповідає задуму Хартії і те, що російську зараховано до мов, які потребують підтримки і захисту, оскільки Хартія підтримує тільки міноритарні мови (якою російська не є), а не етнічні меншини. Невипадково три балтійські держави, котрі намагаються витіснити російську своїми титульними мовами, цю Хартію ані не підписали, ані не ратифікували.

5. Однак сьогодні важко уявити, що творення нації могло би вдатися без врахування української мови: вона вже набула в очах українськомовних і російськомовних носіїв статусу символу.

6. Результати президентських виборів 7 лютого 2010 р. призвели до того, що тема «Творення нації за допомогою української мови» для сучасної влади не відіграє жодної ролі.

До майбутніх завдань науковців, які цікавляться Україною, належатимуть спостереження за тим, як і чи взагалі просуватиметься процес творення нації і чи дійсно він можливий без української мови.

1. www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/04229E7BB01f013FC32571F6003F6DC0.
2. <http://zachid.net/article/15869>.
3. <http://forum.kiev.ua/3-46-2006/46-7.htm>.
4. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>.
5. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – С. 11–54.
6. Народна Армія, 3 квітня 1997 р., цит. за: Kuzio T. Language Policies // Kuzio T. Ukraine: State and Nation Building / Kuzio T. – London ; New York, 1998. – P. 167–197.
7. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М. : Вид. дім «Время», 2004. – 558 с.
8. Stepanenko V. Identities and Language Politics in Ukraine. The Challenges of Nation – State Building / V. Stepanenko // Daftary, Farimah / Grin, François (eds.), Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries. – Budapest, 2003. – P. 107–135.
9. www.infoukes.com/ukremb/pr000223u.shtml.
10. Про складний шлях ратифікації Хартії див.: Bowring B., Antonovych M. Ukraine's long and winding road to the European Charter for regional or Minority Languages / B. Bowring, M. Antonovych // Dunbar R. The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities / R. Dundar; Parry Gwynedd (eds.). – Strasbourg, 2008. – P. 157–182.
11. www.rosbalt.ru/2009/08/11/662285.html.
12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
13. www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/Default_en.asp.
14. Dunn J. The Slavonic Language and European Charter for Regional or Minority Languages / J. Dunn // XIV International Congress of Slavists. – Ohrid, 10–16.09.2008. – P. 2–10. (www.rees.ox.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/8809/Papers_to_be_presented_at_the_XIV_International_Congress_of_Slavists_.pdf).

**UKRAINIAN LANGUAGE POLICY OF THE YEARS 1991–2009 :
A VIEW FROM OUTSIDE****Juliane Besters-Dilger**

*Albert Ludwigs University of Freiburg
Freiburg, Germany
juliane.besters-dilger@slavistic.uni_freiburg.de*

The article explores the Ukrainian language as a nation shaping factor. It explains the conditions for realizations of the following concepts of Leonid Kravchuk: «Nation is based on language» and «No language – no nation». The ideas of Leonid Kuchma and aspects of Ukrainization policy of Viktor Yushchenko are discussed. The author considers that «Nation shaping with the aid of the Ukrainian language» is not topical for modern pro-government politicians in Ukraine.

Key words: Ukrainian language, Russian language, Ukrainization, Russification, Ukrainian nation, political power.

**УКРАИНСКАЯ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА С 1991 ПО 2009 ГОД :
ВЗГЛЯД ИЗВНЕ****Юлиане Бестерс-Дильгер**

*Фрайбургский университет имени Альберта-Людвига
Фрайбург, Германия
juliane.besters-dilger@slavistic.uni_freiburg.de*

Рассмотрен украинский язык как фактор создания нации. Объяснены условия реализации концептов: «Нация базируется на языке», «Нет языка – нет нации» Л. Кравчука. Раскрыты идеи Л. Кучмы и аспекты политики украинизации В. Ющенко. Автор считает, что тема «Создания нации при помощи украинского языка» неактуальна для современных провластных политиков в Украине.

Ключевые слова: украинский язык, русский язык, украинизация, русификация, украинская нация, политическая воля.

Стаття надійшла до редколегії 18.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010